

יהודה לפידות
חלוקתה של ירושלים
בתש"ח

חלוקתה של ירושלים בתש"ח, חולשה צבאית או פרי מדיניות

יחסם של ראשי הציונות הסוציאליסטים לירושלים היה אמביוולנטי. אנשי העלייה השנייה והשלישית פנו להתיישבות החקלאית בארץ-ישראל, והם הסתכלו על "היישוב הישן" בירושלים כעל נטע זר. יהודי ירושלים סימלו בעיניהם את הגלותיות שיש לשנותה. החלוצים הסוציאליסטים רצו לבנות את היהודי החדש, עובד האדמה.

ברל קצנלסון, המנהיג הרוחני של התנועה הסוציאליסטית בארץ-ישראל, ביקר לראשונה בירושלים רק תשע שנים לאחר עלייתו ארצה.

רעיון חלוקתה של ירושלים הועלה בפעם הראשונה בשנת 1932, במכתב שכתב חיים ארלוזורוב (ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית) להרברט סמואל (הנציב העליון הראשון בארץ-ישראל המנדטורית, שבשנים 1931-1932 שימש שר-הפנים בממשלת בריטניה). באותו מכתב מציע ארלוזורוב לחלק את ירושלים לשני רבעים, יהודי וערבי.¹

הרובע היהודי יכלול את החלקים החדשים של העיר, ויאוכלס ברובו ביהודים. הרובע הערבי יכלול בעיקר את העיר העתיקה ותלפיות והוא יאוכלס בעיקר בערבים [באותה עת גרו בעיר העתיקה כ-5000 יהודים].

בשנת 1936 פרעו הערבים פרעות ביהודים ובעיקבותם הקימה ממשלת בריטניה ועדת חקירה בראשותו של הלורד

¹ משה הירש ודבורה האוסן-כוריאלי, בהנחיית רות לפידות, ירושלים לאן, מכון ירושלים לחקר ישראל, עמוד 23.

פיל. הוועדה ביקרה בארץ, שמעה את טענותיהם של הערבים והיהודים וביוני 1937 הגישה את המלצותיה לממשלה הבריטית:²

1. הוועדה ממליצה לסיים את המנדט הבריטי במתכונתו הנוכחית ולהקים בשטח המנדט שתי מדינות עצמאיות, יהודית וערבית.
2. מובלעת, שתכלול את ירושלים, בית-לחם, נצרת, הכינרת ופרוזדור מאזור ירושלים לים התיכון, תישאר תחת המנדט הבריטי.
3. מטרת המנדט הבריטי על אזור זה לא תהיה ליצור שלטון עצמאי בעתיד, אלא שמירה על המקומות הקדושים.

הערבים דחו את המלצות הוועדה, בעוד הסוכנות היהודית לא ערערה על העיקרון של חלוקת הארץ ליהודית וערבית. הסוכנות, בראשותו של דוד בן-גוריון, לא הסכימה להמשך השלטון הבריטי בירושלים, ובשנת 1938 הציעה לוועדת וודהד את חלוקתה של ירושלים (ועדת ג'ון וודהד Woodhead נתבקשה על-ידי ממשלת בריטניה לבדוק אם רעיונות ועדת פיל ניתנים לביצוע). לפי הצעה זו, שצורפה אליה מפה מפורטת (ראה להלן), תישאר ירושלים העתיקה תחת שלטון בריטי, בעוד ירושלים המערבית תצורף למדינה היהודית. בהצעה נאמר, בין היתר:³

1. העיר העתיקה ושטחים מצפון ומדרום לה, המאוכלסים בעיקר מוסלמים ונוצרים, יישארו תחת מנדט בריטי.
2. "ירושלים היהודית החדשה", הכוללת את הרבעים ממערב לעיר העתיקה לאורך הכביש לעין-כרם, ואזור האוניברסיטה העברית, יכללו במדינה היהודית. שטחים

² שם, עמוד 25.

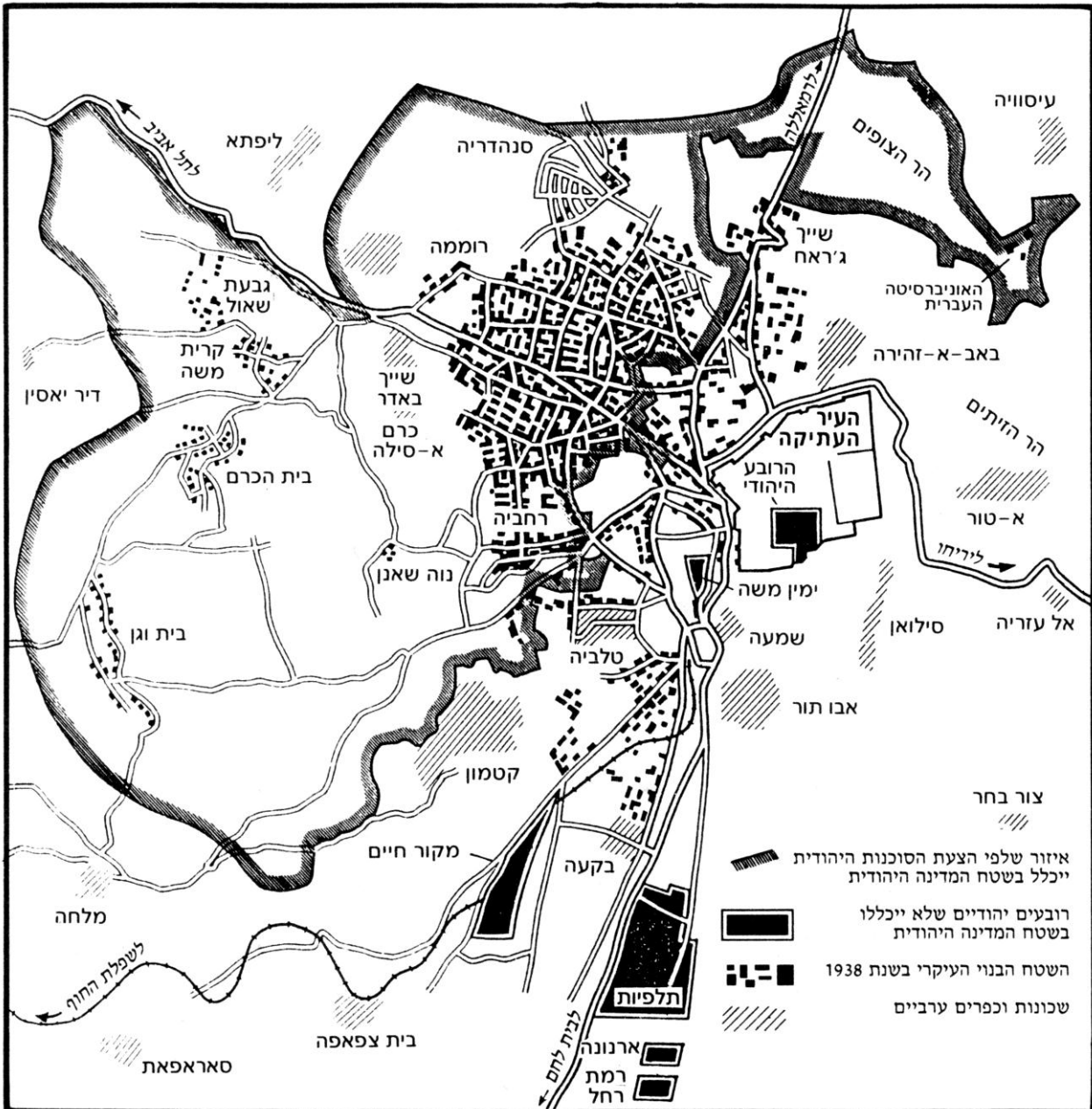
³ שם, עמוד 25.

אלה מאוכלסים ברובם ביהודים (71,000 מתוך 74,000).
 3. בין האזור היהודי בירושלים והמדינה היהודית במישור החוף יוקם פרוזדור.

לפי הצעה זו ויתרה הסוכנות היהודית מרצונה על ימין-משה, מקור-חיים, תלפיות וקיבוץ רמת-רחל, וכמובן על השכונות המעורבות קטמון וטלביה.
 לאור תגובותיהם של הערבים והיהודים, לא מימשה ממשלת בריטניה את המלצותיה של ועדת פיל. בינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה ולקראת סיומה הכריז האצ"ל על המרד בשלטון הבריטי בארץ-ישראל. בעקבות המאבק המזוין, בו לקחו חלק האצ"ל, לח"י ובחלק מן הזמן גם ארגון ה"הגנה", העבירה ממשלת בריטניה, בפברואר 1947, את בעיית ארץ-ישראל לידי ארגון האומות המאוחדות.

תוכנית חלוקתה של ירושלים לפי הצעת הסוכנות היהודית
 (1938)⁴

⁴ Jerusalem, Illustrated History Atlas, By Martin Gilbert, p.83

ועדת החקירה מטעם האו"ם (אונסקו"פ) הגיעה ארצה ושמעה עדויות מערבים ומיהודים כאחד. הוועדה שמעה הצעות רבות ולבסוף החליטה להמליץ בפני עצרת האו"ם על חלוקתה של ארץ-ישראל למדינה יהודית ומדינה ערבית, בעוד ירושלים רבתי תהיה תחת שלטון בין-לאומי. עצרת האו"ם שהתכנסה בלייק סקסס דנה בהמלצות הוועדה, בעוד נציגי הצדדים מנסים לשכנע את חברי העצרת להכניס שינויים לטובתם.

ב-17 בנובמבר 1947, זמן קצר לפני החלטת עצרת האו"ם בדבר חלוקתה של ארץ-ישראל, נפגשה גולדה מאירסון-מאיר (לימים שרת-החוף וראש ממשלת ישראל) עם עבדאללה מלך ירדן. הפגישה החשאית התקיימה בנהריים בביתו של אברהם רוטנברג (מנהל מפעל החשמל במקום) ונכחו בה גם אליהו ששון ועזרא דנין, מומחים לענייני ערבים בסוכנות היהודית. יש לציין כי אברהם רוטנברג, יחד עם עוזרו אברהם דסקל, נהגו לבקר בלוויית נשותיהם בארמון המלך עבדאללה בעמאן, והמלך אהב להתארח בבית רוטנברג בנהריים. האווירה בפגישה הייתה ידידותית ודברי המשתתפים נאמרו ברוח טובה. בפרוטוקול של השיבה, שנכתב בידי דנין, נאמר, בין השאר:⁵

עבדאללה: בין הערבים וביניכם לא קיים סכסוך. הסכסוך הוא בין הערבים לבין הבריטים על שהביאכם וביניכם לבין הבריטים על שלא קיימו את אשר הבטיחו לכם. עתה אני משוכנע שהבריטים הולכים ונשארנו אנו ואתם פנים אל פנים. כל התנגשות בינינו בעוכרי שנינו. בזמנו דיברנו על חלוקה. אני מסכים לחלוקה אשר לא תבייש אותי בפני העולם הערבי...

הסברנו לו כי ענייננו נידון עתה באו"ם ואנו מקווים ששם יוחלט על הקמת שתי מדינות: האחת יהודית והאחת ערבית, וברצוננו לדבר עתה על הסכם אתו על יסוד החלטות כאלה. אמר שהוא מבין זאת והיה רצוי שמיד לאחר קבלת החלטות האו"ם, ניפגש שנית ונדון על דרכי שיתוף הפעולה לאור החלוקה. כאן הוסיף ושאל מה יהיה יחסנו לניסיון מצידו לתפוס את החלק הערבי של הארץ? ענינו כי נביט על כך בעין יפה, בייחוד אם לא תפריע לנו להקמת מדינתנו ולא תביא להתנגשות בינינו לבין כוחותיו...

⁵ ארכיון ציוני מרכזי, S 25/4004

עבדאללה: אני חפץ בחלק זה על-מנת לצרפו למדינת
 ואיני רוצה ליצור מדינה ערבית חדשה שתפריע
 לתוכניות... אשר לגבול הערבי-יהודי בארץ-ישראל –
 הוא מוכן יהיה לקחת את הדבר לידי ו לשמור שלא תהא
 התנגשות בין יהודים לערבים. הוא מייעץ לנו להשיב
 במהלומות קשות במקרה שהמופתי יעז וינסה לפגוע
 בנו... כששאלנו אותו בסוף השיחה אם נמצא רקע
 משותף, בין מדיני ובין כלכלי-ביטחוני – האם יהיה מוכן
 לחתימת הסכם בכתב, ענה בחיוב וביקש שנמציא לו
 טיוטה...

לפגישה זו, שנערכה בין גולדה מאירסון לבין המלך
 עבדאללה, היו השלכות מרחיקות לכת, מאחר שהונחו בה
 היסודות לעתיד היחסים בין ממלכת ירדן לבין מדינת ישראל.
 הושגה הסכמה בדבר התנגדות להקמתה של מדינה ערבית-
 פלשתינית בארץ-ישראל המערבית. גולדה, שדיברה בשם בן-
 גוריון, הסכימה שעבדאללה יפלוש לארץ-ישראל המערבית,
 ויספח למדינת ירדן את השטח שהיה מיועד למדינה הערבית-
 פלסטינית. בתמורה, לא יפגע עבדאללה במדינת היהודים,
 ויימנע מהתנגשות צבאית אתם.

בעוד מעשי האיבה משתוללים בארץ, המשיכו להגיע
 מסרים ממלך ירדן. מן המסרים ניתן היה ללמוד כי הבריטים
 עומדים לחסל את בסיסם הצבאי בירדן (להוציא בסיס תעופה)
 ועם גמר החוזה עם ירדן, עלולה ממשלת בריטניה להפסיק
 גם את תמיכתה הכספית בלגיון הערבי! לאור חשש זה, ביקש
 עבדאללה מן היהודים עזרה כספית. כן ביקש עזרה
 דיפלומטית ברכישת אהדתן של ארצות-הברית וברית-
 המועצות (יש לזכור כי שתי מעצמות-העל טרם הכירו באותם
 ימים במדינת ירדן החדשה שנוסדה על-ידי הבריטית בשנת
 1946). בן-גוריון החליט להיענות לביקשותיו של המלך
 עבדאללה, ובשיחה שקיים משה שרתוק עם בכירי המחלקה

המדינית של הסוכנות היהודית בינואר 1948, סוכמה
המדיניות כלפי מלך ירדן:⁶

[...] בעזרתנו ישתלט על החלק הערבי של הארץ ולא
יצטרך לרכז בה כוחות לוחמים. אנו נשתדל אז לרכוש את
אהדתה של ארצות-הברית ואולי גם של רוסיה לעניינו...
אמרו לו בשמי [דברי שרתוק] כי אני הולך ללוות כספים
עבורנו וממה שנקבל נפריש לו ולצבאו...

כעבור שבוע ימים, כתב אליהו ששון (מהמחלקה המדינית של
הסוכנות היהודית) מכתב למלך עבדאללה, ובו אנו מוצאים,
בין היתר, את הדברים הבאים:⁷

[...] לבסוף רוצה אני להודיעכם, כי "אחי הגדול" [הכוונה
למשה שרתוק] ביקר בארץ-ישראל, ונידונו עימו:
א. ההסכם שבינינו והדרך להגשמתו המהירה.
ב. חיזוק מעמדכם הבינלאומי וסיכוייו.
ג. הענקת אשראי בינלאומי לכם והדרכים המובילות לזה.
ד. שיפור היחסים ביניכם לבין האמריקאים והרוסים,
והדרכים
המובילות לכך.
ה. התערבותכם בחלק הערבי של ארץ-ישראל וכיבושו,
ללא מחאת מועצת הביטחון.
כל הדברים האלה הם בעלי חשיבות גדולה, המחייבת
דיון עמכם באופן ישיר או דרך מתווך במהירות
האפשרית.

בפברואר 1948 התקיימה פגישה בין אליהו ששון לבין עומר
דג'אני, ערבי פלשתינאי ממקורבי המלך עבדאללה ונציגו
האישי באו"ם. באותה פגישה סיפר דג'אני לששון כי דעתו של

⁶ תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמ. 1947 – מאי 1948, עמוד 126.

⁷ שם, עמוד 147.

המלך אינה נוחה מהחלטת האו"ם, הקובעת שבירושלים ייכון משטר בינלאומי. עבדאללה מעדיף, לדבריו, את חלוקתה של ירושלים, לפיה – ירושלים החדשה (המערבית) תצורף למדינה היהודית, בעוד ירושלים המזרחית תצורף לממלכת ירדן. למרות שהרעיון תאם להפליא את תוכניותיו של בן-גוריון, השיב ששון כי אין זה הזמן המתאים להפר את החלטות האו"ם. בן-גוריון ראה את החלטת עצרת האו"ם כמקשה אחת, ודחיית אחד המרכיבים של ההחלטה עלול היה לסכן את הקמתה של מדינת היהודים. מסיבה זו תמך בן-גוריון בבינאום ירושלים, למרות שחתר לחלוקתה של העיר. התמיכה בבינאום ירושלים הייתה בבחינת הכרח בל-יגונה.

כאשר עלתה לדיון שאלת מינוי מפקד צבאי לירושלים, חיפש בן-גוריון אדם מסור וממושמע, שימלא בנאמנות ובקפדנות את מדיניותו לגבי ירושלים. בעוד שביתר חלקי הארץ גרס בן-גוריון שיש למנות קצינים מיוצאי הצבא הבריטי, הרי בירושלים היה המינוי של דוד שאלתיאל מינוי פוליטי מובהק. לא די בזאת ששאלתיאל לא שירת בצבא הבריטי, אלא שאף בארגון ההגנה לא מילא תפקידים צבאיים. שאלתיאל היה מראשי הש"י (שירות הידיעות של ההגנה) והיה פעיל בתקופת "הסזון". בנוסף לזאת היה לשאלתיאל גם ניסיון מדיני, כאשר בתום מלחמת-העולם השנייה עסק באירופה בשליחות המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. בנוסף להנחיות הכלליות, הורה בן-גוריון לשאלתיאל כי עליו להתייעץ עם הדרג המדיני לפני כל פעולה צבאית, ולעמוד בקשר הדוק עם אליהו ששון מן המחלקה המדינית של הסוכנות.

המאורעות הצבאיים התפתחו בארץ שלא כמצופה. לעבדאללה לא הייתה השפעה על הערבים הפלשתינאים שנתמכו על-ידי המופתי הירושלמי (ששהה אותה עת במצרים) ועל-ידי סוריה ועיראק, והתוצאה הייתה אי שקט בכל רחבי ארץ-ישראל. בארבעת החודשים הראשונים מיום החלטת עצרת האו"ם מה-29 בנובמבר 1947, הייתה היוזמה

בידי הערבים. ירושלים הושמה במצור, ומנהיגיה יצאו בקריאה נואשת לעזרה. בסוף חודש מרס הציעה הסוכנות היהודית שוועדת הביצוע של האו"ם תשתמש בצבא הסקנדינבי, שזה עתה סיים את תפקידו בגרמניה, ככוח משטרה בירושלים, אולם ההצעה נדחתה. יש לזכור כי אותה עת החלה "המלחמה הקרה" בין ארצות הברית ושותפיה לבין ברית המועצות וגרורותיה. מלחמה קרה זו מנעה הסכמה בין המעצמות בדבר משלוח כוח צבאי לירושלים.

בתחילת אפריל 1948 הבין בן-גוריון כי אין בכוחו של האו"ם לכפות את החלטתו להחלת משטר בינלאומי בירושלים, ועל-כן חזר לתוכניתו הישנה והיא – חלוקתה של ירושלים. כדי להציל את יהודי ירושלים, הורה בן-גוריון לתקוף את המשלטים משני צידי הדרך המובילה לירושלים ולהעביר את היוזמה הצבאית לידי היהודים. ב-6 באפריל החל מצבע "נחשון", שבמהלכו נפרץ המצור על ירושלים ולעיר הועברו שיירות עם נשק ותחמושת, מזון ואספקה.

ב-9 באפריל 1948 כבשו כוחות האצ"ל ולח"י את הכפר הערבי דיר-יאסין; כיבוש שלהדיו הייתה השפעה רבה על מהלך המלחמה כולה. בסוף אותו חודש נכבשה גם השכונה הערבית "קטמון" בירושלים בידי כוחות ההגנה וכן סולק הכוח הערבי משייח' ג'ראח. בשאר חלקי הארץ, השתלטו כוחות ההגנה על העיר טבריה, וכעבור מספר ימים שוחררה גם חיפה. ב-25 באפריל תקפו כוחות האצ"ל את העיר הערבית יפו וכעבור מספר ימי לחימה נכבשה מנשייה ובעקבותיה נכנעה העיר כולה.

בעקבות המתקפה היהודית של חודש אפריל, החלה בריחה המונית של ערבים מן הערים והכפרים. בריחה זו הואצה על-ידי המנהיגים הערבים בארץ-ישראל, שהאמינו כי עם פלישת צבאות ערב, ינחלו היהודים מפלה ניצחת וכל התושבים הערבים יוכלו לחזור לבתייהם ואף לבוז את רכוש היהודים. התפתחות זו השפיעה על הערכותיו של המלך עבדאללה, וב-22 באפריל 1948 התפרסמה בעיתונות הצהרה שמסר

המלך לכתב סוכנות הידיעות הערבית, בה נאמר כי אחרי מאורעות דיר-יאסין, חיפה וטבריה, אפסה תקוות המלך למצוא פתרון לבעיית פלסטין. אם יוזמן להגן על פלסטין – יעשה זאת. ליהודים יש עדיין שהות ליישב את הסכסוך, אם יסכימו לכינונה של פלסטין כמדינה ערבית משתי גדות הירדן, אשר תעניק ליהודים שלטון-בית באזורים בהם הם מהווים רוב.

בתשובה להצהרתו זו של המלך עבדאללה, שלח אליהו ששון את המברק הבא אל ראש לשכת המלך:⁸

אבקשך להעביר לידיעת הוד מלכותו את הדברים הבאים: השלום המקווה בארץ-ישראל וההבנה ההדדית בין הערבים והיהודים, לא ייתכן שיושגו בדרך האיזמים, הנשענים על תעמולה משוחדת ומטעה. וכן לא יושגו על-ידי הכתבת תנאים מצד אחד. ההבנה ההדדית האמיתית, שהיא לטובת הכול ורצויה מאוד, אפשר להשיגה על-ידי משא ומתן שקט סביב שולחן עגול – משא ומתן שיודרך על-ידי כוונה כנה ונכונות לערוב לשאיפותיהם, זכויותיהם ועצמאותם גם של הערבים וגם של היהודים. הנני מאמין שהיהודים יקדמו בברכה כל צעד בכיוון זה, והריני מעמיד את שירותי האישי לרשות ביצועו של מפעל גדול זה, הצופן בחובו טובת המזרח והעולם כולו. בסיום, הריני מבקש שהוד מלכותו לא ישים לב למה שאנשים משוחדים – ערבים וזרים – מנסים בימים אלה לצוד במים עכורים, על חשבון דמיהם הנקיים של היהודים והערבים.

ב-26 באפריל התפרסמה בעיתונות הודעה של המלך עבדאללה בה נאמר, כי אם היהודים לא יקבלו את הצעתו לחיות כאזרחים במדינה ערבית, ייפול בחלקו הכבוד לשחרר את פלסטין וכי הוא יעמוד בראש צבאות עבר-הירדן, סוריה

⁸ שם, עמוד 667.

ולבנון שייכנסו לארץ-ישראל. באותו יום הודיעה העיתונות על החלטת הפרלמנט של ירדן, לשגר את הלגיון הערבי לארץ-ישראל.

בסוף אפריל היו בארץ כ-2,000 חיילים של הלגיון הערבי, אשר שמרו על דרכי הנסיגה של הכוחות הבריטים מירושלים. עבדאללה התכוון להכניס כוחות נוספים, אולם נתקל בהתנגדות חריפה של משרד החוץ הבריטי. יש לזכור כי עד ה-15 במאי 1948, היו הקצינים הבריטים ששרתו בלגיון הערבי רשומים כחיילי צבא הקבע הבריטי. התערבותם בקרבות בארץ-ישראל המערבית הייתה מתפרשת כהתערבות של בריטניה, אשר התחייבה להיות נייטרלית בסכסוך היהודי-ערבי. משרד החוץ הבריטי לא רק ביקש למנוע כניסה של כוחות נוספים, אלא אף ביקש להוציא את כל היחידות של הלגיון הערבי ששכנו בארץ-ישראל המערבית. במברק של הנציב העליון, סיר א. קניגהם, אל משרד החוץ הבריטי בלונדון מה-17 באפריל, מסביר הנציב כי:⁹

הלגיון הערבי בפלשתינה מחזיק בדרכים הנמצאות בשטח הערבי, אבל הדרכים אינן שקטות. דרכים אלה דרושות לנסיגת הכוחות הבריטיים עם סיום המנדט ולכן חשוב שהלגיון ימשיך להחזיק בהן. על-כן אין באפשרותנו לשחרר כוחות לגיון אלה לפני סיום המנדט. ברור כי הלגיון לא יפתח בשום פעולות יזומות בפלשתינה לפני סיום המנדט.

למרות הצהרותיו של המלך עבדאללה, האמין בן-גוריון כי ניתן יהיה למנוע מלחמה עם ירדן. זו הסיבה להוראה שנתן ב-30 באפריל לבטל את פיצוץ הגשר ליד נהריים, שתוכנן על-ידי יחידה של חטיבת "גולני", בנימוק כי זה מהווה "הפרת ההסכם עם עבר הירדן".¹⁰

⁹ ארכיון משרד החוץ הבריטי, FO 371/68852.

¹⁰ דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, עמוד 377.

תמיכה להערכתו זו של בן-גוריון הגיעה מניו-יורק, במברק ששלח אליו משה שרתוק ב-1 במאי 1948. במברקו מספר שרתוק על פגישה שהייתה לו עם קריץ' ג'ונס, שר המושבות וראש המשלחת הבריטית לעצרת הכללית של האו"ם. ג'ונס אמר כי אין אמת בחשדנו, כאילו אין הבריטים מתכוונים לעזוב את ארץ-ישראל ב-15 במאי, יום סיום המנדט. עוד אמר שעבדאללה אומנם מרבה באיומים, אולם כוונתו להסתפק בשטח שהוקצה למדינה הערבית. לטענתו, הכיבושים האחרונים שעשינו (טבריה, חיפה ויפו) מכבידים על המאמצים של הבריטים להרגיע את הערבים. במיוחד ביקש שנעצור ביפו ולא נמשיך את מסע הכיבושים.¹¹

ב-2 במאי, התקיימה בנהריים פגישה יוצאת דופן בין קצינים בריטים של הלגיון הערבי לבין קצינים בכירים של ה"הגנה". הפגישה התקיימה ביוזמת הבריטים, והשתתפו בה קולונל דסמונד גולדי ומייג'ור צ'ארלס קוקר מן הלגיון הערבי. את ה"הגנה" ייצגו שלמה רבינוביץ (שמיר), חבר המטה הכללי ונחום שפיגל – קצין המבצעים של חטיבת "גולני". (מן הראוי להזכיר כי הלגיון הערבי היה בפיקוד בריטי, בחימוש בריטי ובמימון הממשלה הבריטית. אמנם המלך עבדאללה היה להלכה המפקד העליון של צבאו, אולם למעשה שלטו הבריטים בצבא זה). להלן קטעים מפרוטוקול הפגישה:¹²

קולונל גולדי פתח ואמר כי הם מייצגים את גלאב פחה, מפקד הלגיון הערבי, ובכוונתם ליצור מגע ישיר ובלתי אמצעי עם היהודים.

גולדי: אנחנו רוצים מגע אתכם על מנת למנוע התנגשות אתכם. האם זה אפשרי?

שלמה (שמיר): במידה והלגיון לא ילחם בנו... ובמידה שהוא יהיה איפה שהוא צריך להיות, אינני רואה כל סיבה להתנגשות.

¹¹ תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמ. 47 – מאי 48, עמוד 712.

¹² גנזך המדינה 130.11/2513/2

גולדי: אנו דואגים למצב בירושלים. איך אפשר למנוע התנגשות שם?

שלמה: דעתנו בעניין זה ידועה. באותה מידה **שירושלים העברית** תהיה בטוחה, הדרך אליה פתוחה וכן הישובים היהודיים בסביבותיה בטוחים, חושבני שלא יהיה מקום להתנגשות...

קוקר: האם הליכתכם ליפו היא סימן לתוכניות ההתרחבות שלכם?

שלמה: לא. פרשת יפו ידועה. כידוע לך, יפו הטרידה קשה את תל-אביב ואת זה אי אפשר היה לסבול. (ההדגשה שלי, י.ל.)

מסכם שלמה שמיר את התרשמותו מן השיחה שנמשכה כשעה ורבע:

א. הקצינים הבריטים רוצים לקבוע מגע בלתי-אמצעי אתנו, בעיקר בשביל פעולות עתידיות.

ב. ברצונם לגשש את תוכניותינו לגבי הארץ כולה, ולדעת מה תהיה תגובתנו אם הלגיון יגן על השטח המיוחד למדינה הערבית.

ג. עניין ירושלים מדאיג אותם, והם תמהים אם אפשר יהיה לבוא לידי איזה שהוא הסדר.

בפגישה בנהריים חזרו הצדדים על אשר הוסכם בעבר, דהיינו, שהלגיון הערבי יתפוס את השטח המיועד למדינה הערבית ויימנע מהתנגשות עם היהודים. דברי הקצינים הבריטים אישרו את הרגשתו של בן-גוריון, כי למרות דברי האיזמים של עבדאללה, הוא לא חזר בו מן העקרונות עליהם הסכים בזמנו. החידוש בפגישה בנהריים הוא בכך, שזו הפעם הראשונה שירושלים מועלית לדיון, בו נאמר כי הלגיון והיהודים מעונינים להימנע מהתנגשות בעיר. וכך עונה שמיר לשאלתו של גולדי: "דעתנו בעניין זה ידועה. באותה מידה

שירושלים העברית תהיה בטוחה... חושבני שלא יהיה מקום להתנגשות". דבריו של שמיר נאמרו בהנחייתו של בן-גוריון, ויש בהם מסר ברור לבריטים ולעבדאללה, כי הסוכנות היהודית (שהגיעה למסקנה כי תוכנית בינאום העיר אינה ברת-ביצוע) חוזרת לתוכנית חלוקתה של ירושלים – העיר המערבית ליהודים, והעיר המזרחית (כולל העיר העתיקה) – לערבים.

דיווח על הפגישה בנהריים, אנו מוצאים במברקו של א. קירקברייד מעמאן למשרד החוץ בלונדון. במברק נאמר כי:¹³

לאחרונה מתקיימים מגעים בין קצינים בריטים בלגיון לבין ההגנה. במגעים סודיים אלה, המטרה היא להגדיר את השטחים שיהיו בשליטה של שני הצדדים.

על הכוונות הצבאיות של הלגיון הערבי, ניתן ללמוד ממברק נוסף ששלח א. קירקברייד מעמאן ללונדון:¹⁴

הרעיון הכללי הוא, לבסס בשלב ראשון את יחידות הלגיון הערבי בחברון, רמאללה ושכם ואחר כך להחליט בהתאם להתפתחויות. ירושלים מהווה בעיה קשה מדי מכדי שהלגיון הערבי יוכל להתמודד אתה לבדו, והגליל רחוק מדי והקשר אליו עובר דרך אזורים יהודיים. יפו, לוד ורמלה נמצאות תחת השפעת המופתי, ותומכיו מאיימים לרצוח כל אחד שיש לו קשר עם הלגיון הערבי. הכוונה היא להימנע מהתנגשות עם היהודים, אבל יש להמתין ולראות באיזו מידה הדבר הזה אפשרי.

אותו זמן נפגש משה שרתוק עם מזכיר המדינה בושינגטון. שרתוק סיפר למזכיר כי שר המושבות הבריטי מסר לו לאחרונה, כי בכוונת עבדאללה להיכנס לארץ-ישראל

¹³ ארכיון משרד החוץ הבריטי, FO 371/ 68853 .

¹⁴ FO 317/68852 .

המערבית, אולם יסתפק בתפיסת השטח שיועד למדינה הערבית. שרתוק הוסיף ואמר כי לאור ההצלחות הצבאיות האחרונות של היהודים ולאור **ההסכם מאחורי הפרגוד עם עבדאללה**, הוא מעריך כי ניתן יהיה להקים את המדינה היהודית במועד שנקבע, ללא צורך בדחייה נוספת.¹⁵ במשך כל אותם ימי סוף אפריל ותחילת מאי, עשה הנציב העליון הבריטי מאמצים רבים, כדי להביא לידי הפסקת-אש בירושלים. הוא רצה לדחות על-ידי כך את המלחמה בין היהודים והערבים עד לאחר השלמת פינוי הכוחות הבריטים מירושלים. לאחר מספר פגישות עם נציגי היהודים והערבים, התפרסמה ב-8 במאי הודעה מטעם ממשלת המנדט הבריטי בדבר הפסקת-אש בירושלים. מפקדת ההגנה הורתה לכל יחידותיה בירושלים להפסיק את האש במועד שנקבע. הפסקת-האש בירושלים נמשכה מאותו יום ועד לצאת הבריטים את העיר.

באותו יום, הודיע הקולונל נורמן (קצין מודיעין בצבא הבריטי) שהמלך עבדאללה מעוניין בפגישה עם נציגי היהודים. בן-גוריון הטיל על גולדה מאירסון (מאיר) להיפגש עם המלך, שביקש, כי הפגישה תתקיים הפעם בארמונו אשר בעמאן. גולדה שהתה אותה עת בירושלים, ומטוס מיוחד נשלח כדי להביאה לתל-אביב לפגישה עם בן-גוריון. לאחר הפגישה, נסעה גולדה לנהריים בלוויית עזרא דנין ששימש כמתורגמן. בנהריים, התאכסנה גולדה בביתו של אברהם דסקל, ועם רדת החשיכה, הגיע מוחמד זובאטי, מזכירו ואיש אמונו של עבדאללה. החבורה חצתה את הירדן במכוניתו של זובאטי, כאשר גולדה מחופשת לערבייה, כדי שלא לעורר את חשדם של משמרות הלגיון הערבי.

עבדאללה קיבל את האורחים בארמונו אשר בעמאן. השיחה התנהלה באווירה ידידותית ולקראת חצות ליווה זובאטי את אורחיו במכוניתו חזרה לנהריים. גולדה שבה מיד

¹⁵ Foreign Relations of the United States, Vol V. Part 2, p. 973.

לתל-אביב כדי לדווח לבן-גוריון את תוכן השיחה עם
עבדאללה.

בהגיעה לתל-אביב ב-11 במאי נודע לה כי בן-גוריון עסוק
בסקירת המצב הביטחוני בפני חברי המרכז של מפא"י
(מפלגת פועלי ארץ-ישראל).¹⁶

"באמצע הישיבה", כותב בן-גוריון ביומנו, "באה גולדה
מהפגישה עם עבדאללה ובתשובה לשאלתי, נתנה לי
פתקה זו: 'נפגשנו בידידות. הוא מודאג מאד ופניו איומים.
לא הכחיש שהיה בינינו דיבור והבנה על סידור רצוי, זאת
אומרת שהוא ייקח את החלק הערבי, אבל עכשיו הוא רק
אחד מתוך חמישה. זאת התכנית שהוא הציע – ארץ
אחידה עם אוטונומיה בחלקים היהודיים, וכעבור שנה
תהיה זו ארץ אחת תחת שלטונו.'

מיד יצאתי ל'בית האדום' והזעקתי את יגאל ידין, יוחנן
רטנר וישראל גילי. דרשתי להפוך את הכוח שלנו לכוח
מובילי. להחיש כיבוש דרך לירושלים והאיים הערביים בין
הישובים – ולתכנן מערכה נגד פלישה ערבית כוללת.

יגאל ידין מעורר שאלות אלו: הנילחם בעבדאללה מיד
לכשיעבור גבולות הארץ המנדטוריים – או גבולות
המדינה היהודית? ענית שרק הי"ג [13 חברי מנהלת
העם שהפכה לממשלה הזמנית] יוכל להכריע.

בא דוד שאלתיאל מירושלים – הוא רוצה לעבור אחרי
תום המנדט להתקפה בירושלים. גם זו שאלה מדינית.
ברור שעלינו להתקיף לאורך כל החזית ביום האפס –
אבל ירושלים שני (שונה). זה עלול להרגיז את העולם
הנוצרי... "

בערב ישיבה רחבה: אליעזר קפלן, לוי שקולניק (אשכול),
ישראל גילי, ראשי האגפים. תכונה לקראת פלישה.

¹⁶ דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, 409-410.

"יגאל ידין שואל: מתי ואיפה ניפגוש בכוחות עבדאללה (רק במדינתנו, בכל הארץ, גם בעבר הירדן?).
 בירושלים עלינו לתפוס את כל המשלטים – שייח' ג'ראח וכדומה – כשאינ בהם צבא בריטי.
 הנחזיק בכביש לירושלים כל הזמן? – לשמור על משלטי הכביש – כן.
 אליעזר קפלן מציע לסדר שביתת נשק בירושלים, למען שְׁחִרָר כוחות. יש לדאוג להמשך הקיים.
 גולדה שואלת אם רצוי לנו בפני העולם הנוצרי לעשות מלחמה בירושלים בניגוד לנצרות...
 דוד שאלתיאל: האויב בירושלים חלש, יש כ-800 זרים, הם מתפוררים. רוחם נפלה. נקבל את בניין ג'נרלי מהצבא. בניין הדואר כבר בידינו [שני בניינים אלה היו במרכז ירושלים ונתפסו בזמנו על-ידי הבריטים לצורך בניית "אזור הביטחון". הבריטים הבטיחו בזמנו להחזיר את הבתים לידי היהודים מיד עם עוזבם את העיר].
 העירותי שתיים: 1. הריסת האיים הערביים במרחבים היהודיים (רמלה-לוד, בית-שאן, זרעין) המשמשים סכנה מיוחדת במקרה של פלישה ועלולים לחייב ריתוק של כוחות. 2. זיון מוגבר של ירושלים – גם אם תימשך ההפוגה, משום חשיבות ירושלים כשלעצמה, מאה אלף היהודים שבתוכה, והיותה מוקפת ישובים ערביים רבי אוכלוסין. כוח יהודי רב בירושלים ירתק כוחות ויעזור בהרבה לנגב.
 (ההדגשה שלי, י.ל.).

למרות התפנית בעמדתו של עבדאללה, עדיין קיווה בן-גוריון שניתן יהיה למנוע התנגשות עם הצבא הירדני, לכן אינו עונה לשאלותיו הלגיטימיות של יגאל ידין "מתי ואיפה ניפגוש עם עבדאללה (רק במדינתנו, בכל הארץ, גם בעבר הירדן?)."

באשר לירושלים, שוקל בן-גוריון את צעדיו בזהירות רבה. הוא רוצה למנוע מלחמה כוללת בעיר, כדי לא לשבש את תכניתו בדבר חלוקתה של ירושלים. בישיבת "מנהלת העם" שהתקיימה ב-12 במאי, מסרה גולדה מאירסון (מאיר) דיווח מפורט על פגישתה עם המלך עבדאללה:¹⁷

גולדה סיפרה כי "המלך פגש אותנו בידידות, אבל זה היה בכלל איש אחר, מאוד מדוכא, טרוד, עצבני". בהמשך מסרה את הצעתו של המלך, להקים מדינה אחת בה תהיה ליהודים אוטונומיה לתקופה של שנה אחת ואחר-כך תצורף הארץ לעבר הירדן. "בתשובה", המשיכה גולדה, "אמרנו לו: הן היה בינינו דיבור. סמכנו על הדיבור הזה, סמכנו על הידידות הזאת... הוספנו ואמרנו, כי לעומת התוכנית שלו, אנחנו מציעים לחזור לאותה תוכנית שהייתה קיימת כל הזמן ושלגביה הייתה הבנה הדדית והיה הסכם..."

המלך לא הכחיש שזה היה רצונו. אבל במשך הזמן קרו דברים בארץ. היה עניין דיר-יאסין. 'אז הייתי אחד ועכשיו אני אחד מבין חמישה [ירדן, סוריה, עיראק, לבנון ומצרים] ואני לא יכול, אין לי ברירה ואינני יכול אחרת'... "

גולדה סיימה באומרה כי לפי הערכתה המלך אינו רוצה במלחמה הזאת, אלא שהוא כנראה מפחד מפני השותפים שלו.

הוסיף עזרא דנין: "... לאחר שגמרנו, המלך אמר: 'אני מצטער מאוד וחבל על הדם ועל ההרס בכל מקום. נקווה שאנחנו ניפגש ושלא ננתק את הקשרים'."

בחודש פברואר 1975, הופיע משה דיין בפני סטודנטים באוניברסיטת בר-אילן ואמר, בין השאר:¹⁸

¹⁷ שם, שם.

¹⁸ עיתון "ידיעות אחרונות", מיום 28.2.1975.

בפגישה של גולדה עם עבדאללה ביום 10 במאי 1948, ישנה גירסה נוספת על זו של גולדה. הגירסה הנוספת אומרת כי עבדאללה הבטיח שירדן ועיראק יכריזו מלחמה, אבל יעצרו ליד הגבולות של מדינת ישראל.

יומיים לאחר הפגישה בעמאן, קיבל בן-גוריון מברק מלונדון מאת נחום גולדמן, שהיה נציג הסוכנות היהודית באנגליה (ולימים יו"ר ההסתדרות הציונית ונשיא הקונגרס היהודי העולמי). במברק מספר גולדמן כי נפגש עם מקניל, סגן שר החוץ הבריטי, אשר הסביר לו כי עבדאללה רוצה להימנע מהתנגשות עם היהודים. המלך מעוניין לתפוס את החלק הערבי של ארץ-ישראל המערבית ואחר-כך יפתח במשא-ומתן.¹⁹

לאחר הדיווח של גולדה על פגישתה עם עבדאללה, נערך בישיבת מועצת העם ויכוח כללי. הנושא העיקרי באותו דיון היה קביעת מדיניות לגבי ירושלים. כזכור, הוכרזה ב-8 במאי הפסקת-אש בירושלים, והשאלה הייתה האם להמשיך במצב של הפסקת-אש גם לאחר צאת הבריטים את העיר, או להפעיל את כוחנו על-מנת להרחיב את השליטה היהודית בירושלים. יש לזכור כי עמדה על הפרק גם הצעת האו"ם לשביתת-נשק כללית, אשר תחול גם על ירושלים. באותה ישיבה הציג בן-גוריון לראשונה את תוכניתו לחלוקתה של ירושלים. להלן קטעים מן הפרוטוקול של הישיבה.²⁰

בן-גוריון פתח את הדיון על ירושלים באומרו:

... אינני רואה שום יתרון בשביתת נשק [בכל הארץ]. אני רואה לעומת זאת יתרון, בהפסקת אש בירושלים. כי היא

¹⁹ תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמ. 47 – מאי 48, עמוד 793.

²⁰ פרוטוקולים של ישיבת "מנהלת העם" מה-12 במאי 1948, גנזך המדינה.

בשבילנו נוחה. אם שייח ג'ראח איננה בידי הכנופיות ואם קטמון בידינו ויש לנו גישה למקור חיים – אז אנחנו יכולים להשלים עם זה שתלפיות עדיין איננה מצורפת ולא אכפת לי שהמרכז המסחרי עוד איננו בידנו. **יען כי בפועל כל ירושלים היא בידינו....**

העובדה **שירושלים העברית בידינו** פירושה, אליבא דבן-גוריון, כי **"בפועל כל ירושלים בידינו"**. מכאן ולהבא, בכל פעם שבן-גוריון מדבר על ירושלים, הוא מתכוון לחלק המערבי של העיר, תוך התעלמות מכוונת מן העיר העתיקה. **גולדה מאירסון** הייתה היחידה שהתנגדה למדיניות זו של בן-גוריון. גולדה תמכה בהמשך שביתת הנשק בירושלים, אבל הציבה לכך תנאים ברורים ולראשונה היא מעלה את מצבו של הרובע היהודי בעיר העתיקה.

... אני אומרת כי שביתת נשק יכולה להיות בתנאי של גישה חופשית לעיר העתיקה; הבטחת הדרך, לכל הפחות, למה שהם קוראים מזון, מים, נוסעים בלתי מזוינים, צרכי רפואה; שמירה על הכניסות לירושלים....

דוד רָמֵז (לימים שר התחבורה) הביע דעה פסימית לגבי היכולת שלנו לעמוד בפני ההתקפה הערבית, ולכן היה מוכן לווייתורים מפליגים ביותר.

... לדעתי, גולדה מחמירה יותר מדי בתנאים. באם היא רוצה שביתת נשק, היא צריכה להסיר את התנאי האומר שלא להחזיר לערבים את השכונות שלהם. הערבים היו בקטמון. מה זה נקרא לא לתת להם לחזור לשם? הבתים האלה יהיו נחלת היהודים? אינני מתאר לי את הדבר הזה. נדמה לי שזה תנאי מופרך...

פנחס רוזנבליט-רוזן, לימים שר המשפטים בממשלת ישראל, היה עוד יותר פסימי מְרַמֵּז, לא רק שלא האמין ביכולתנו להחזיק בירושלים, אלא ראה את ירושלים כמעמסה.

אשר לירושלים – אין לי כל ספק, כי על כל פנים בעניין זה אנחנו מעוניינים מאוד מאוד [בהפסקת אש]. מה יהיה המצב, אם באמת תהיה פלישה? ... אם הם ירכזו כוחות בדרך רמאללה – לטרון ויבואו בכוחות עוד יותר גדולים. ברגע של פלישה – **אינני רואה איך נוכל להגן על ירושלים** ... אם אנחנו נוכל להקל על כל החזית על-ידי כך **שניטול מעל עצמנו את המעמסה הזאת** – אזי אנחנו מעוניינים בזה. ולא יכול להיות תנאי אחר מאשר הבטחת הדרך להספקת מזון. כול הדברים האחרים לעומת זה – אינם חשובים.

בן גוריון ענה למתווכחים וניסה לסכם את הדיון:

... אני נגד זה, שאם נכבוש את הדרך לירושלים, שנרפה ממנה, עד שיהיה שלום עם העולם הערבי. **אני חושב שעשינו משגה, לאחר שכבשנו בפעם הראשונה, שהרפינו מזה.** לאחר שכבר למדנו את הלקח הזה וכשמחר או מחרתיים נכבוש את הקטע הזה (וזה לא למעלה מכוחותינו, למרות הכישלון בגוש-עציון) עלינו יהיה להחזיק בזה... כאשר זה יהיה בידינו, ויציעו לנו שבירושלים לא תהיינה יריות, ויקראו לזה שביתת נשק – נסכים לזה. אבל שום שינויים בירושלים, שום יציאה מהשטחים השולטים על הכביש. כמה פעמים אנחנו צריכים לכבוש כיבוש אחד? כאשר יבוא השלום שלנו ויתבעו מאתנו שנחזיר את יפו – אינני בעד כיבושים... לכן, אם רוצים שבירושלים לא תהיינה יריות על יסוד הסטטוס קוו – **נסכים לזה... אפילו אם לא נפתח את**

הדרך לכותל המערבי ... ואני אומר שלא נורא הדבר, גם אם לא נלך שלושה חודשים לכותל המערבי. ירושלים – לא כולה בידינו, אבל מצבנו הוא טוב...
אני בעד זה שנקים נקודות ונגדל בהן ירקות. אחר-כך, כאשר יהיה שלום – נחזיר להם את האדמה עם הירקות... אבל עתה לא נזוז מהמקום הזה...
אני מנסה לראות מהו הדבר המשותף. אנחנו מסכימים, שפרימאט הסטטוס-קוו בירושלים שריר... נוסף לסטטוס-קוו: הערבים לא יוכלו לחזור לשייח ג'ראח... ג'נרליה [בניין ג'נרלי] – בידינו, הפוסטה [בניין הדואר] – בידינו, אפ"ק (בנק אנגלו פלשתינה) – בידינו... **נעמוד על הדרישה שיהיה חופש גישה לכותל המערבי, אבל לא נעשה מזה תנאי... (כל ההדגשות שלי, י.ל.)**

בסיום הישיבה, כאשר מתעוררת השאלה כיצד ניתן למנוע משאלתיאל לבצע פעולות צבאיות הנוגדות את ההחלטה בדבר חלוקתה של ירושלים, משיב בן-גוריון: "יש סידור כזה, שהמפקד מוכרח לקבל בכל עניין פוליטי הסכמה. בכול תכנון נגד הערבים – הוא מוכרח להתייעץ עם המחלקה המדינית [של הסוכנות היהודית]. היא יכולה להטיל וְאטו, אלא אם כן יש הוראה מפה". ואכן, דוד שאלתיאל לא אֶכזב את בן-גוריון ומילא בנאמנות ובצייטנות את מדיניותו. המהלכים הצבאיים בניצוחו של שאלתיאל היו פועל יוצא מהמדיניות שהתווה בן-גוריון.

בסיכום ניתן לומר כי בכול מהלך הישיבה של מנהלת העם חזר בן-גוריון והדגיש כי לגבי דידו ירושלים פירושה ירושלים העברית. החשיבות שהוא מייחס לרחוב יפו ("בניין ג'נרלי, בניין הפוסטה ובניין אפ"ק") עולה לאין ערוך על חשיבותו של הכותל המערבי.

כעבור מספר שבועות כותב משה שרתוק מתל-אביב לנחום גולדמן בלונדון, כי התביעה של העולם הנוצרי לבינאום ירושלים איבדה את תוקפה המוסרי, משום שלא הצליחו

למנוע את המלחמה בעיר והשאירו אותנו לנפשנו. **מכאן שנשארה רק אופציה אחת והיא – חלוקתה של ירושלים.** לדעת שרתוק, רעיון זה יהיה מקובל גם על הערבים, כולל ²¹עבדאללה.

²¹ תעודות מדיניות ודיפלומטיות כרך 1 עמ' 163.

המערכה על העיר העתיקה.

בניתוח המערכה הצבאית בעיר העתיקה, דומני שישנה היום הסכמה כי כל הרוצה להחזיק ברובע היהודי, חייב לשלוט בעיר העתיקה כולה.

הפיקוד בירושלים בראשותו של דוד שאלתיאל גרס שלעיר העתיקה אין כל חשיבות צבאית ולכן לא הכין כל תכנית לכיבושה. בן-גוריון חתר לפתרון מדיני וקיווה שבעיר העתיקה לא יתנהלו קרבות ולכן אין לחפש פתרונות צבאיים.²² בחודש מאי 1948 מנתה אוכלוסיית הרובע היהודי בעיר העתיקה 1700 נפש, רובם זקנים, נשים וטף וכן 128 לוחמים. מספר כלי הנשק עמד על 62 והספיק רק כדי לצייד 60% מן הלוחמים.

הטענה שהושמעה כהסבר למיעוט הלוחמים וכלי-הנשק בעיר העתיקה הייתה, שפשוט לא היה מספיק נשק בארץ בכלל ובירושלים בפרט. נימה זו אף התגנבה לספרו המרתק של אהרון לירון, שתיאר בצורה אותנטית ודרמתית את הקרב על הרובע היהודי. לירון כותב כי "לעיתים קרובות (ואולי על-פי רוב), לא הייתה מוצדקת המרירות בעניין משלוחי הנשק, משום שגם בירושלים החדשה לא התגולל נשק ברחובות"²³. אולם מעיון במצבת הנשק במרחב ירושלים, בולטת העובדה שהרובע היהודי בעיר העתיקה היה בתחתית סולם העדיפויות.

מצבת לוחמים ונשק ב-14 במאי 1948²⁴

עיר עתיקה	גוש עטרות	גוש עציון	צפון ים-המלח
-----------	-----------	-----------	--------------

²² יצחק לוי, תשעה קבין, עמוד 35.

²³ אהרון לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמוד 123.

²⁴ ארכיון צה"ל 270,959/49

260	540	124	128	לוחמים
330	----	----	170	אזרחים
299	322	144	62	ס"ה כלי נשק

פירוט מצבת הנשק במרחב ירושלים ב-14 במאי 1948²⁵

צפון ים-המלח	גוש- עציון	גוש- עטרות	העיר העתיקה	
236	185	101	17	רובים
40	108	33	42	תת-מקלעים
10	14	5	2	מקלעים
1	3	----	----	מקלע בינוני
4	9	4	1	מרגמה 2"
2	1	1	----	מרגמה 3"
3	----	----	----	פיאט
3	2	----	----	דוידקה
299	322	144	62	ס"ה כלי נשק

מן הטבלאות מזדקרת לעין בצורה בולטת נחיתותו של הרובע היהודי בעיר העתיקה, בהשוואה ליתר המקומות הנצורים במרחב ירושלים.

בגוש עטרות היה לכל לוחם נשק אישי (144 כלי נשק ל-124 לוחמים) **ובעיר העתיקה היו בסך הכול 62 כלי נשק שונים עבור כ-128 לוחמים** שאמורים היו להגן על 1700 תושבים!

בעוד שבעיר העתיקה היו בסך-הכול 17 רובים, היו בגוש-עטרות 101 רובים. בעיר העתיקה היו 2 מקלעים, לעומת 5 מקלעים בגוש-עטרות.

²⁵ ארכיון צה"ל 386,2644/49.

מצבת הנשק והלוחמים בצפון ים-המלח, מעוררים שאלות רבות. היה זה המקום המבוצר ביותר במרחב ירושלים, למרות שלא התנהלו שם קרבות וספק אם מישהו העלה על דעתו כי ניתן היה להחזיק במקום בזמן מלחמה. לפי תוכנית החלוקה, נכלל כול אזור צפון ים-המלח בשטח המדינה הערבית, והוא נמסר לידי הירדנים ללא קרב (רוב הנשק שהיה במקום נזרק לים, מאחר ולא היה עבורו מקום בסירות שהעבירו את האנשים לדרום ים-המלח).

עם צאת הבריטים את העיר העתיקה (ב-13 במאי), תפסו היהודים את עמדות הצבא שהתפנו וכן את מגדל הכנסייה היוונית ("עמדת הצלב") אשר חלש על הרובע היהודי וכן על הדרך לשער-ציון. הפטריארך היווני דרש ממפקד הרובע להוציא את כוחותיו מן הכנסייה בטענה שהמקום קדוש, וכשלא נענה, פנה בטלפון אל דוד שאלתיאל. להפתעת לוחמי הרובע, פקד שאלתיאל לנטוש את עמדת הצלב ולהסתפק בהבטחת הפטריארך כי המקום יישאר נאוטרלי. פקודה זו, שהייתה הרת אסון, ניתנה בעקבות הקונספציה שבעיר העתיקה תישמר הפסקת האש והמלחמה תפסח על הרובע היהודי. נטישת עמדת הצלב חרצה את גורל הרובע היהודי בעיר העתיקה.²⁶ במברק ששלח שאלתיאל למפקד הרובע נאמר, בין השאר:²⁷

שמור על כללי שביתת הנשק, כי בהן תלוי המשך השיירות בחסות הצלב האדום. תגבורת באנשים ובנשק לא תוכל לקבל לפי שעה. בכל פעולותיך הבא בחשבון את הכוחות שלך בלבד.

למחרת היום (ב-14 במאי) עזבו הבריטים את העיר החדשה והחל מבצע "קלשון", במסגרתו הפנה שאלתיאל את כוחות ה"הגנה" והאצ"ל, צפונה ודרומה, אבל נמנע מלשלוח יחידה

²⁶ יצחק לוי, תשעה קבין, עמוד 43.

²⁷ שם, עמוד 42.

מזרחה לכיוון העיר העתיקה. במשך שלשה ימים היו הערבים בהלם, וניתן היה ליצור חבירה עם הרובע היהודי בעיר העתיקה, אולם הדבר לא נעשה.

ב-17 במאי מדווח יגאל ידין לבן-גוריון על המצב בחזית ירושלים:²⁸

ידין: בירושלים קרבות בעיר העתיקה.

בן-גוריון: מי החל.

ידין: הערבים הפרו את הפסקת האש.

בן-גוריון אינו שואל מדוע לא נוצרה חבירה בין ירושלים החדשה ובין הרובע היהודי בעיר העתיקה, או מהן התוכניות לכיבוש העיר העתיקה. מה שמעניין את בן-גוריון היה "מי החל", מי אשם בהפרת הפסקת-האש, מי מונע את האופציה המדינית בעיר העתיקה.

כאשר החלו הערבים תוקפים את הרובע היהודי וגבר החשש לחייהם של 1,700 היהודים שברובע, תכנן שאלתיאל התקפה על העיר העתיקה. ב-17 במאי תקף הכוח העיקרי את שער יפו, בעוד הפלמ"ח ביצע פעולת הסחה ותקף את הר-ציון. התקפת המצח על שער יפו נכשלה, בעוד פעולת ההסחה הצליחה והפלמ"ח כבש את הר-ציון. שאלתיאל החליט לנצל את ההצלחה הזו ולמחרת בלילה פרץ הפלמ"ח את שער-ציון ויצר קשר עם הרובע. מבלי להיכנס לתיאור מפורט של הקרב הזה, יש להדגיש כי מיד לאחר הפריצה, מיהר שאלתיאל להודיע לערבים שאין בכוונתו לכבוש את העיר העתיקה. ליאון כהן, מן הסוכנות היהודית, שלח ליו"ר ועדת שביתת הנשק את ההודעה הבאה:²⁹

אמש נכנסו כוחותינו לרובע היהודי בעיר העתיקה. מטרת

הכניסה הייתה להקל על יהודי הרובע ויצירת קשר אתם.

²⁸ דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, עמוד 432.

²⁹ ארכיון ציוני מרכזי, S 25/5176.

לכוחות היהודיים אין כל כוונה להמשיך בהתקפתם בתוך העיר העתיקה ועל כן אנו מבקשים לחדש את הפסקת האש בעיר העתיקה" (ההדגשה שלי, י.ל.).

מסיבה זו לא שלח שאלתיאל כוח רציני לעיר העתיקה. התגבורת לרובע היהודי מנתה 80 איש שנשלחו להר-ציון כדי לשמש "סבלים" להעברת הציוד אל תוך הרובע. במהלך האירועים נשארה היחידה הזו בתוך העיר העתיקה, לאחר שהפלמ"ח נטש את שער-ציון, ושלוש שעות לאחר הפריצה התחדש המצור על הרובע היהודי.

מסכם יצחק לוי:³⁰

התקוות הכוזבות שתלו בשביתת-הנשק בעיר העתיקה גרמו למחדל ולאיבוד זמן יקר, שחרצו בסופו של דבר אל גורל הרובע, שכן הימים שבין ה-14 לבין ה-18 במאי, בין הפינוי הבריטי לבין הופעת הלגיון הערבי, היו ימי ההזדמנות הגדולה לכיבושה של העיר כולה, ובוודאי לכיבושה של העיר העתיקה. הזדמנות זו הוחמצה.

דבקותו של בן-גוריון במדיניות חלוקתה של ירושלים וההימנעות מכיבושה של העיר העתיקה, חרצה את גורל הרובע היהודי על 1,700 תושביו וב-28 במאי נכנע הרובע היהודי בפני כוחות הלגיון הערבי.

ההפוגה הראשונה, שהחלה ב-11 ביוני, נמשכה שישה שבועות. עם חידוש הקרבות, חל שיפור קיצוני במצבם של היהודים בירושלים. במשך תקופת ההפוגה הוזרמו לעיר כמויות גדולות של מזון ומצרכים. הוסרה תחושת המצור שכה העיקה, ונעלמה הרגשת אין האונים מול ההפגזות האיומות שתבעו את קורבנותיהם מדי יום ביומו. הזרמת הנשק וחומרי

³⁰ יצחק לוי, תשעה קבין, עמוד 42

המלחמה לירושלים, גרמה למהפך ביחסי הכוחות בעיר. היחידות הצבאיות עברו ארגון מחדש, והשורות המדולדלות מולאו במתנדבים חדשים שהגיעו מן השפלה. הלוחמים העייפים החליפו כוח ועברו אימונים אינטנסיביים בנשק החדש שהגיע העירה.

לעומת התחזקות היהודים בירושלים, חל אצל הלגיון הערבי תהליך הפוך. לא רק שהלגיון לא התחזק, אלא אף נחלש במידה לא מבוטלת. עקב הנפגעים הרבים, פחת מספר הלוחמים המאומנים והיה צורך למלא את השורות במגויסים חדשים שלא הכירו את תורת המלחמה. בנוסף לזאת סבל הלגיון הערבי ממחסור חמור בתחמושת לנשק הכבד. הפגזים הרבים שנחתו על ירושלים דלדלו את מלאי התחמושת של הלגיון ונוצר צורך דחוף בחידוש המלאי. אולם בריטניה התחייבה למלא אחר החלטת האו"ם והצטרפה לאמברגו של נשק שהוטל על אזור הלחימה בארץ ישראל.

עם חידוש הקרבות ב-8 ביולי 1948, לא היו ללגיון בירושלים כל תכניות התקפה. הם נקטו קו הגנתי בלבד וצמצמו את עוצמת ההפגזות שהונחתו על העיר. אלא שגם דוד שאלתיאל, למרות יתרונו הצבאי הברור, ראה את עיקר תפקידו בהגנה סטטית על העיר. להוציא יוזמה מקומית מוגבלת בכפרים הערביים מלחה ועין-כרם, שאף שאלתיאל להגיע למצב של רגיעה. הוא דחה כל הצעה לפעולה צבאית מקיפה בצפון העיר ובמזרחה, ובכך הגשים את תכניתו של בן-גוריון לחלוקתה של ירושלים.

תכניות האצ"ל היו שונות לחלוטין. האצ"ל שאף לכבוש את העיר העתיקה ובכך להביא לאיחודה של העיר. עוד בטרם נסתיימה ההפוגה, באו ראשי האצ"ל בדברים עם שאלתיאל כדי לתכנן יחד את כיבושה של העיר העתיקה. אך שאלתיאל דחה אותם בלך ושוב ולא נתן תשובה ברורה לבקשתם. שאלתיאל הסביר כי לעיר העתיקה אין חשיבות אסטרטגית, ועל כן אין היא בראש סדר העדיפות. לאור התחמקותיו של

שאלתיאל, הועלתה במפקדת האצ"ל בירושלים האפשרות לתקוף את העיר העתיקה באופן עצמאי. הדיונים הללו הגיעו לאוזניו של שאלתיאל, אשר חש שתוכנית האצ"ל תצא אל הפועל ולכן שינה לפתע את טיעונו ובפגישות שניהל עם נציגי האצ"ל הסביר כי החליט לצאת לכיבוש העיר העתיקה בכוחות משותפים. כך נולד מבצע "קדם". שאלתיאל דחה את ההתקפה מיום ליום, ולבסוף הודיע כי מועד ההתקפה נקבע ללילה שבין ה-16 ל-17 ביולי. רק ב-15 ביולי אנו מוצאים לראשונה את התייחסותו של בן-גוריון למבצע "קדם". ביומנו, כותב בן-גוריון:³¹

ישורון [שיף] ולויצה [יצחק לוי] באו מירושלים לבקש שתי פלוגות לכיבוש העיר העתיקה...
בעיר העתיקה יש כ-500 לוחמים. התושבים בורחים מהפגזה. אין להם מים ואספקה.

תגובתו של בן-גוריון למבצע "קדם" מצטמצמת בהטלת מגבלות על הפעולה, והדגיש שיש להפסיק את האש ביום השבת 17 ביולי בשעה 05:45, דהיינו שעות מספר לאחר התחלתה. להלן תוכן המברק שנשלח לשאלתיאל:³²

מועצת הביטחון החליטה שמחר [יום שבת, ה-17 ביולי] בבוקר ברבע לפני שש צריכה האש להיפסק בירושלים, וביום ב' בבוקר באותה שעה בכול הארץ. הוועדה הקונסולרית בירושלים מונתה על פיקוח הפסקת האש. עליך להתקשר מיד עם ועדה זו ולהודיע שבפקודת הממשלה אתה תפסיק האש בהתאם להחלטה בתנאי שהוועדה תודיע עד 12 בלילה, או שעה יותר מאוחרת לפי ראות עיניך, שהערבים קיבלו ההפוגה והפסיקו אש ברבע לפני שש בבוקר לפי שעון ישראל.

³¹ דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, עמוד 591.

³² דוד שאלתיאל, ירושלים תש"ח, עמוד 203.

בן-גוריון אינו דן בהבטחת התנאים המדיניים והאסטרטגיים הקשורים למבצע, כפי שנהג לגבי כל הפעולות הצבאיות לפני כן. הוא מסתפק בהבעת פקפוק בהצלחת המבצע, ומשגר אזהרות חמורות הקשורות לסכנת הפגיעה במקומות הקדושים:³³

במקרה שתצליח לכבוש את העיר העתיקה, יש סכנה הרת אסונות, שחיילינו ישדדו ויחללו מקומות קודש נוצרים ומוסלמים. **אם יש סיכוי ממשי לכיבוש**, עליך להכין כוח מיוחד נאמן וממושמע שישמור על כול המבואות ויאסור על החיילים כניסה לעיר העתיקה. כדאי לשם כך אפילו למקש את כל הכניסות ולהודיע על-כך. תודיע לי אם אתה אווז באמצעים אלה. (הדגשה שלי, י.ל.)

שלא כמנהגו, מביע בן-גוריון ספק בהצלחת המבצע ("אם יש סיכוי ממשי לכיבוש"), ולא נתקרה דעתו, עד ששלח מברק נוסף, הדורש משאלתיאל לנקוט באמצעים חמורים ביותר נגד כל חייל שינסה לחלל מקום קדוש:³⁴

בנוסף להוראתי הקודמת בדבר העיר העתיקה, עליך לדאוג שהכוח המיוחד, שימונה על שמירת העיר העתיקה, ישתמש בלא רחמים במכונת-ירייה נגד כל יהודי, ובייחוד נגד כל חייל יהודי שינסה לשדוד או שינסה לחלל מקום קדוש נוצרי או מוסלמי.

מברק נוסף קיבל שאלתיאל, הפעם מידין, ובו דרישה לתקוף את שייח' ג'ראח במקום את העיר העתיקה:³⁵

³³ דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, עמוד 591.

³⁴ שם, שם.

³⁵ דוד שאלתיאל, ירושלים תש"ח, 204.

בעקבות מברק שר הביטחון, שנשלח אליך בעניין ההפוגה, עליך לשקול מה תוכל לעשות הלילה. האפשרויות נראות: שייח' ג'ראח או ראש גשר בעיר העתיקה. במקרה שרק אחת מן האפשרויות ברת ביצוע עד ההפוגה, יש לבצע את שייח' ג'ראח.

בליל ה-16 ביולי יצא הכוח, שהיה מורכב גדוד של צה"ל, גדוד של האצ"ל ופלוגה של הלח"י וכן גדוד נוסף של צה"ל ברזרבה, כדי לשחרר את העיר העתיקה.

במהלך ההתקפה הכול השתבש, מן ההתחלה ועד הסוף. המבצע שהיה אמור להתחיל בשעה 22:00 נדחה מספר פעמים (תחילה לשעה 22:30 ולאחר מכן לשעה 24:00 ולאחר מכן לשעה בלתי מוגדרת). לבסוף המבצע החל בשעה 02:30, בעוד שהפסקת האש נקבעה על-ידי האו"ם לשעה 05:45. ואכן בשעה 05:45 נתן שאלתיאל את פקודת הנסיגה.³⁶

אין מנוס מן המסקנה, שמבצע "קדם" לא נכשל, כי מלכתחילה לא נועד לכיבוש העיר העתיקה! לדעתי הרעיון של מבצע "קדם" לא נולד אלא כדי לפתות את האצ"ל למבצע משותף ועל-ידי כך למנוע ממנו פעולה עצמאית לכיבוש העיר העתיקה.

וכך מסכם את המבצע דן שיפטן בספרו "האופציה הירדנית":³⁷

[...] באותו יום (15.7.48) הועלתה בפני בן-גוריון לראשונה אפשרות אופרטיבית של כיבוש העיר העתיקה, והוא הפגין כלפיה יחס צונן. הוא עצמו לא יזם דיון. ישורון שיף (מפקד גדוד "מכמש") ויצחק לוי (לויצה) "באו מירושלים לבקש שתי פלוגות לכיבוש העיר העתיקה".

³⁶ תיאור מפורט של "מבצע קדם", ראה בספרי "בלהב המרד".

³⁷ דן שיפטן, האופציה הירדנית, עמוד 142

ביומנו העיר על כך בן-גוריון: "משה דיין היה מתאים לזה – אבל הוא, כמדומני, יורד לדרום בשעה זו". בן-גוריון לא היה צריך לנחש. הוא עצמו הכריע יום קודם לכן לשלוח את גדוד הפשיטה הממוכן 89 לדרום, לאחר שפסל אפשרות של העברת כוחות אחרים לנגב, מחשש שיפגעו במאמץ להקמת המסדרון לירושלים. הוא עצמו קבע כי אין לתגבר את הנגב על חשבון "כיבוש לטרון ושיחרור ירושלים", והוציא מן המערך בחזית זו דווקא את הכוח שהיה, על-פי שיפוטו שלו, מתאים ביותר לשחרור העיר העתיקה ...

רק כאשר כבר היה ברור כי ההפוגה תיכנס לתוקפה בתוך פחות מארבעים ושמונה שעות, החלו בירושלים ההכנות לקראת המבצע לשחרור העיר העתיקה. למבצע הוקצו רק שעות אחדות, בלילה שבין ה-16 ל-17 ביולי, כאשר ההפוגה נועדה להיכנס לתוקפה בירושלים ב-05:45 בבוקר ה-17 בחודש. במקום הגישה העקיפה, שאפיינה את התיכנון המקורי (לפעולה בת שלושה או ארבעה ימים) נבחרה, מחמת לחץ הזמן, התקפת מצח. אפילו פעולה מאולתרת זו, אשר סד הזמן צימצם את סיכויי הצלחתה למינימום, לא באה, ככל הידוע, ביוזמת ההנהגה המדינית או הצבאית העליונה. אפילו כאשר הסתבר כי נותרו רק ארבעים ושמונה שעות עד להפוגה, העדיף הרמטכ"ל תוכנית אחרת (שייח' ג'ראח) לביצוע מידי.

מעורבותו האישית של בן-גוריון התמקדה הפעם באזהרות, בהטלת מגבלות על הפעולה ובהבעת פיקפוקים בדבר תוצאותיה, ולא בהמרצת הביצוע או הבטחת תנאים מדיניים ואסטרטגיים להצלחתה, כפי שידע לעשות במקרים אחרים. כאשר נודע לו על ההכנות הנעשות בירושלים לקראת אפשרות כיבוש העיר העתיקה, שלח (15.7) מברק בהול לדוד שאלתיאל אודות "סכנה הרת אסונות שחיילינו ישדדו ויחללו מקומות קודש

נוצריים ומוסלמיים. אם יש סיכוי ממשי לכיבוש עליך להכין כוח מיוחד נאמן וממושמע שישמור על המבואות ויאסור על החיילים להיכנס לעיר העתיקה. כדאי לשם כך למקש את כל הכניסות ולהודיע על כך". בנימה של ספק ופיקפוק כתב כי יש לאחוז באמצעי הזה "אם יש סיכוי ממשי של כיבוש". דעתו לא נתקררה עד ששלח מברק נוסף, שהורה לשאלתיאל "להשתמש בלא רחמים במכונת-יריה נגד כל יהודי, ובייחוד נגד כל חייל יהודי, שינסה לשדוד או ינסה לחלל מקום קדוש נוצרי או מוסלמי".

גורל העיר העתיקה נחרץ לא בגלל חולשה צבאית, אלא בגלל החלטתו המדינית של בן-גוריון לחלק את ירושלים: העיר המזרחית – לערבים, והעיר המערבית – ליהודים. לימים, לקראת מלחמת "קדש" (שהתקיימה בנובמבר 1956), התקיימה שיחה בין בן-גוריון, ראש ממשלה ושר-ביטחון, לבין משה דיין הרמטכ"ל:³⁸

בן-גוריון: כל האסון שלנו הוא כי לנו אסור שתהיה מפלה, כי אז נגמר; הם [הערבים] יכולים שתהיה להם מפלה, פעם אחת ושנייה, נפיל עשר פעמים את המצרים – זה לא כלום. יפילו אותנו פעם אחת – וזה נגמר. לא נשתווה איתם בנשק, אין שום אפשרות. מוכרחים להעלות את הכושר של כל חייל. אינני יודע עד כמה באמת הכושר שלנו עולה. מה אתה מביט עלי כך, משה? הרמטכ"ל: זאת הבעיה?

ב.ג.: זאת הבעיה!

הרמטכ"ל: כל המקומות אשר לא לקחנו במלחמת השחרור – אפשר היה לקחת. אפשר היה לקחת את לטרון, את עזה, את פלוג'ה ואת ירושלים. ב.ג.: למה לא לקחו?

³⁸ משה דיין, אבני דרך, עמ' 213

הרמטכ"ל: לא התעקשנו במידה הדרושה. בצבאות יותר טובים משלנו – עולה גדוד ואם יש לו 50 אחוז אבדות – שולחים אחר במקומו! אנחנו לא עשינו זאת. ב.ג.: בעניין פלוג'ה, דרשתי לרכז את כוח התותחנים שם ויהי מה, ופחדו לעשות זאת. אני לא מדבר על ירושלים – אני יודע למה לא לקחו את ירושלים, לא מפני שלא היה לנו כוח ... (ההדגשה שלי, י.ל.).

יצחק נבון, שבין שאר תפקידיו שימש ראש לשכת ראש הממשלה דוד בן-גוריון, מצטט בספרו "כל הדרך, אוטוביוגרפיה" את דברי בן-גוריון בשיחה שהתקיימה בשנת 1960:³⁹

גמרתי לקרוא את ספרו של דב יוסף [שיצא לאור באותו זמן]⁴⁰, ספר חשוב מאוד. הוא מתרעם על שאלתיאל [מפקד מחוז ירושלים] שלא התייעץ אתו, הוא מעצם לא צריך היה להתייעץ אתו. לי יש טענה אחרת על שאלתיאל. יש שני מיני מפקדים. יש מפקד הרוצה לשמור על הקיים ויש מפקד שרוצה לתקוף ולכבוש כמו משה דיין. שאלתיאל רצה רק שלמור את הקיים. ואולי זה מעשה ההשגחה העליונה שלא היה משה [דיין] מפקד העיר. לו היה כובש את העיר העתיקה, היינו מסתבכים עם האו"ם ולא היינו גומרים עם זה. ירדן עזרה לנו בזה בעניין הבינאום. אבל נשאה עובדה חשובה אחת שדב יוסף אינו מדגיש מספיק – ירושלים היא עיר עברית.

דברי בן-גוריון בשתי פגישותיו, האחת עם משה דיין והשנייה עם יצחק נבון, תומכים במסקנה כי חלוקתה של ירושלים בתש"ח הייתה פרי מדיניות ולא חולשה צבאית.

³⁹ יצחק נבון, כל הדרך / אוטוביוגרפיה, עמוד 167.

⁴⁰ דב יוסף, קרייה נאמנה.

